

Aki olyan, mint az...

(Részletek egy könyv kihagyott fejezeteiből)

– Hagyja ki ezeket a helyeket – kérte Flóra, amikor megmutattam neki Illyés Gyula *Tihanyban* című könyvem összeállított anyagát. – Nem énrólam szól a könyv, hanem a tihanyi házról és Illyés Gyuláról – tette hozzá.

Beleegyeztem, bár csonkának éreztem így az írást. Flóra nem azt kérte, hogy soha ne publikáljam a tőle hallottakat. Várnék még most is – de sürget az idő. Öregszem. Ki tudja, meddig tudok eleget tenni a feladatnak, hogy élményeimet másokkal megosszam.

Flóra érdekes és páratlanul értékes szereplője a magyar irodalomnak. Nincs hozzá hasonló. Közel egy időben két géniusz írta hozzá szerelmes verseit. József Attila versei költészetének új s tragikus módon utolsó fejezetei. Szerelmét nevével nevezve teljesen magáénak érezte. S mikor Flóra számon kérte tőle, azzal védekezett, hogy vágyai elragadtatásában túlozta el a valóságot. József Attila heves vérmérsékletű udvarlók közé tartozott. Nehezen tudott várni, sürgette a választ, a döntést. Flóra pedig halogatta. Nem örült, hogy kapcsolatuk nyilvánosságra került. Hogy nevét olvasták, hallhatták mások is. Kérte a költőt, próbálja meg félrevezetni a személyére kíváncsiakat, ne jelenítse meg felismerhetően. „Versben nem tudok hazudni” – válaszolta büszkén a költő. Igazat mondott, mert az, hogy képzeletében, vágyaiban előresietve várta, remélte szerelmük teljesezését – nem volt hazugság.

Illyés szerelmes versei között alig akad olyan, amelyben kiírta volna ihletője nevét. A *Nehéz föld* kötetben a *Föld alatt* című versében olvasható Orosz Anna neve. Ám amikor barátja, a Párizsban élő Gara László franciára fordítja, nem Orosz, hanem orosz Annának hiszi, Illyés pedig nem igazítja ki a tévedést. Gara csak később, a *9 Rue Budé* megjelenése után eszmél. Tüskés Tibor idézi Illyésről írott monográfiájában, hogy Orosz Anna miként vélekedett a költő írói szavahihetőségéről: „te nem is tudnál talán, ha akarnál sem, pontosan úgy elmondani valamit, ahogy épp volt”. A költőnek nem is kell „úgy elmondani valamit”, ahogyan az épp volt. Úgy kell fogalmaznia, hogy irodalmilag értékes alkotás váljék az élmény-, vagy emlékezetanyagból. „Illyés valóságúsége nem fotografikus”, jegyzi meg ugyanitt Tüskés.

Néhány irodalomtörténész azt állítja, hogy Illyésnek kevés szerelmes verse van. Pedig jó kötetnyit írt, csak éppen kevesebbet foglalkoztak velük, mint a más tárgyúakkal. S az sem áll, hogy nem eléggé líraiak, hanem inkább tárgyszerűek ezek a költemények. Az 1935-ben kiadott *Szálló egek alatt*ban olvasható *Szerelmem* című versét idézem, hogy ennek ellenkezőjére figyelmeztessenek. Akár Verlaine tolla alól is kikerülhettek volna ezek a finom és mély erotikájú sorok:

„Járok habok gyanánt futó finom havon,
mint egy tűnt lét felé s föl-fölszipantgatom
egy szép szigetvilág édes gyantaszagát
két kezemen maradt szerelmed illatát.”

Ugyanebben a kötetben van egyik legszebb szerelmes verse, a *Testvérek* című. Inspirálójáról sincs több „háttérértésünk”, mint arról, hogy az idézett vers ihletője ki lehetett.

Izsák könyve foglalkozik a legbővebben Illyés szerelmi költészetével, igaz – az egyik címszavában „mámortalan”-nak nevezi. Részletesen taglalja a Flórához írott korai verseket is. Gara az 1965-ben kiadott könyvben, *Az ismeretlen Illyés* című életrajzban alig néhány sort szentel e témának. Nyilván tapintatból, vagy a házaspár kérésére. Tüskés Tibor is jóval kevesebb kommentárt fűz e versekhez. Talán valamely ki nem mondott kíváncsúnak tesz lovagiasan eleget. Ezt – a szavakban soha el nem hangzott kérést – Illyés azzal nyomatékosította, hogy ő maga sem írta le verseiben Flóra nevét. Fogadalmát csak egyszer szegte meg. Az 1981-ben közreadott *Őszi vendéglátásban*, a vers azonban nem a szerelemről szól:

„Gyerünk Tibor. No, vendég, menj elől te
(nyolc évvel bátyám). Élünk! És mosolyra
vár bennünket benn Böbe s Flóra –
Dehogy tartozik ez a nőkre.”

Két költő, két különböző alkat, vérmérséklet. Az egyik előresietve, eltúlozva éli át rajongását, a másik elrejtí intimitásait, kevesebbet beszél róluk, mégis feltárja érzelmeit.

Előbb Illyés szeretett bele Flórába. 1936-ban látta meg, s szavai szerint, akkor kapta a „végzetes ütést”. Flóra is leírja: benne is fellobbant a férfiéhoz hasonló erős rokonszenv, de mind a ketten elhallgatták érzéseiket, mert – noha első házassága megromlott már – a költő nős volt. Lehet-e érzelmeinknek, szívünk belső óhajainak ellentmondani? Nehezen. Illyés akkor „hátrált meg”, amikor, hónapokkal később, József Attila közreadott verseiből arról értesült, hogy Flóra már máshoz tartozik.

Illyés többnyire nem az élmény átélésének melegében írta verseit. Az emlékezés segítette alkotásainak tökéletesítésében. Talán ezért nem találunk egész *oeuvre*-jében olyan verset, amely a „végzetes ütés” idejében született volna. Naplójegyzeteiben is jóval később, 1961-ben beszéli el annak élményét.

Flóra, miközben készülő könyvem anyagát gyűjtögettem, az egyik beszélgetés során elmondta, melyek azok a versek, amelyeket Illyés már őhöz írt. Az 1938-ban megjelent *Hűtlen jövő* című kötetből négy ilyent említett. Elmondása szerint a *Dülő út* című az első róla szóló Illyés-vers. Hogy mikor, melyik találkozásuk inspirálta, arról nem beszélt. A versből azonban nagyjából kiolvasható a helyszín:

„Ide hoztalak.
A dülő utakon, mint színfalak
mögött, hol semmi díszlet,
csak por, huzat és egypár ingatag
kellék (kereszt) és őgyelgő alak,
itt ismersz engem is meg;
szerelmem, itt ismered meg magad:
hogyan fűzöd sorsodba sorsomat.”

A naplójegyzetek pedig sejtetik, hogy 1938 tavaszán történhetett a találkozás. Illyés 1938. január 8-án írja le még távirati stílusban Flóra nevét a naplójába: „Villamosbérlet. Gyántiak. Flóra.” Négy nappal később, 12-én már bővebben:

„Elegem van. Felhívom Flórát, ha vele lehetek együtt, hagyom a többieket. Igen kedvesen, azonnal jön. A siklónál találkozunk, gyalog megyünk fel a várba, beülünk a Gyulay vendéglőbe, megebédelünk (...)”
Később is van egy kipontozott kihagyás a szövegben. Talán egyszer ezeket is elolvashatjuk.

Egy másik, Flórához írott verse az *Esős, de még enyhe* címet viseli. Búcsúzásról, elválásról van szó, s emiatt azt hihetnénk, az első feleségéről szól, akitől éppen ez évben – 1938-ban – válik. Igaz, hogy nem fél évig tartó házasság után.

„Isten veled, Édes, félévig süttött,
leáldozik arcod hegyeim mögött.
S forr az ősz a völgyben, zúg a lapon,
mint tavaszi ár, de sárga, pirosan.
Álmodol velem még? Így láss: habokon
lépdelek, egyszerre némán lebukom.”

1938 kora őszén írhatta ezt a verset. Akkor, amikor éppen úgy döntöttek, hogy nem találkozhatnak többet.

A *Vidéki állomáson* és az *Alkonyat* című versek is egy-egy találkozásról szólnak. Egy 1939-ben, a *Külön világban* megjelent vers, az *Éjfél után* viszont az imént felsorolt négy verset is meg kellett előzze. Tartalma szerint nyilvánvalóan:

„Kirakom a kést, az órát, a vén
naptárt, a sok súlyt, papirost;
ülve magamban az ágy peremén,
nem bánom, nem fáj az se most,
hogy nem vagy az enyém,
hogy melléd nem én
fekszem s tudom, hogy nincs is rá remény.”

1937 tavaszán, József Attila Flórához írott versei hozhatták lemondó, rezignált hangulatba Illyést.

Flóra szerint az 1939-ben kiadott kötet versei sem mind hozzá íródtak. A *Szép fiatal fön*, a *Csend* és *Hallgattam* című versekről azt mondta, hogy azokat még az első feleség, Muca inspirálta. A többi szerelmes verset azonban már ő. Közöttük Flóra is a *Külön világban*, a kötet címadó versét érezte a legszebbnek:

„Nagy fényben alszom el. Álmomban úgy szeretlek,
múltamba is már beeresztlek.
Gyermekkoromban
jársz fel-alá velem – ha est közelget,
nevetve rántsz kézen anyámnak
hívó szavára, tán anyám vagy –
Ismerlek: mosolyodban
forgok, heverek, végre megnyugodtan.”

Pedig nem gyermeki szerelem az érett korúaké; mindketten túl vannak a harmincon. Van mit remélniük a jövőtől, de ott vannak lelkükben azok az árnyak is, amelyekkel gyermekként, egymást kézen fogva lehet csak megküzdeni, ahogy Eurüdi-ké a fény felé vezette a másikat. Illyés több verse is kifejezi ezt az érzést-gondolatot, legszebben talán a *Könnyű* címet viselő:

„Kezed kezembe
tekintetem tekintetedbe már
mint folyó a mederbe
mint szájra a pohár
Alakod könnyű képe rezge
fényel színnel tömött fejembe
mint őszi fák
lombjába ha csak egy madár.
Elrendeződik a világ.”

A versek kötetbeli sorrendje nem követi az időrendet. Illyés ezt soha nem tartotta fontosnak. Nemcsak a témákat nem választotta szét, hanem az első feleségéhez írott verseket sem a többitől. A szerelmes vers Flóra szerint sem egyetlen személyhez szól, hanem mindenkihez, akit megérint. E tétel bizonyítékként ő maga éppen József Attila *Ódáját* említi, amit a költő – Attila – megismerkedésük elején úgy szavalt el neki, mintha hozzá írta volna. Ő akkor úgy érezte.

Nem kell hosszabb elemzés, hogy észrevegyük: József Attila *Flóra-versei* mások, mint Illyés Gyulának alig valamivel későbbi költeményei, ugyancsak őhozzá.

Nem annyira a verset inspiráló személy tulajdonságai, sokkalta inkább az írásra készített költő személyisége, érzéseinek-érzelmeinek, eszmevilágának gondolatai határozzák meg, hogy milyenek a versek. Két költő egyazon nőhöz szóló versei ezért különbözők, bár néhány szempontból van hasonlóság. Ez a helyzet más esetben is? – kevés a példa, még világirodalmi is alig van arra, hogy két nagy költőt ugyanaz a nő inspirálná, szinte egyazon időben.

A századelőn az orosz szimbolista Blok és Belij írt egyidőben verseket Ljuba Mengyelejevához. Blok és Belij szerelemfáltás miatt párbajra hívták ki egymást. A '30-as évek atmoszférája más. József Attila és Illyés vetélytársak voltak, de hármában soha nem találkoztak, nagyobb társaságban sem, legfeljebb hangversenyen, vagy színházi bemutatón. Nemcsak azért nem keresték egymás társaságát, mert Illyés nem akarta, hogy – ami szerelemben oly gyakran előfordul – az érzések megzavarosodjanak. A két költő kezdetben szoros barátsága már előbb megromlott. József Attila nehezen viselte el Illyés sikereit, többek között azt, hogy nem őt, a szocializmus költőjét hívták meg a moszkvai írókongresszusra, hanem Illyést. Illyés viszont József Attila Babits kötetéről írt lekicsinylő kritikája miatt neheztelt meg. Tetézte mindezt József Attilának Babitsot elmarasztaló verse. Elhidegültek egymástól. Nem volt nehéz a már beteg, rossz idegzetű József Attilával elhitetni, hogy az 1937 júniusában a *Nyugatban* megjelent Illyés-vers, a *Szolga* őt célozza. „Téged szeretnek, könnyen értenek” – válaszolta híres versében, mely nem vádaskodás, hanem szomorú, lemondó összehasonlítás:

„Én túl magasra vettem magamat
s nehéz vagyok, ezért süllyedtem mélyre.”

Ha volt „golyóváltás” a két költő között, akkor a *Szolga* című vers miatt volt, s nem a szerelemfáltás okán. A költők – nagyok, kicsik egyaránt –, akárcsak a más foglalkozású emberi lények, vetélkednek egymással, ez szinte természetes. Illyés ugyan egyidőben gyakorolt olyan költői módszert, amely szabadon vett át sorokat, mondatokat, gondolatokat, képeket költőtársaktól, mert – mint vallotta – a költészet műfajában az eredmény a fontos, a cél, s annak érdekében közösen is lehet és

kell működni. Más alkalommal azt fejtette ki, hogy versenytárs minden költő, a teljesítményeket össze szabad, és össze kell mérni. József Attila ez utóbbi nézeten volt. A vézna, kevéssé mutatós férfi sem alkatával, sem származásával, sem öltözködésével nem keltett figyelmet, vagy vonzalmat a nőknél. Menyasszonyjelöltje, Vágó Márta többször megjegyezte róla szóló könyvében, hogy barátnői, ismerősei mennyire leszólták amiatt, hogy ilyen jelentéktelen férfi társaságában mutatkozik a strandon, vagy egyebütt. Említi azt is, hogy egy ízben József Attila Illyés egy versének képeit, metaforáit a maga versével hasonlított össze, s hosszan fejtegette, hogy mennyivel erőteljesebbek, kifejezőbbek, találóak az ő sorai.

Flórát is verseinek szépsége, ereje hódította meg. Igaz, nem egyedül csak ez. A lélek vizsgálatában akkor már jártas nő azonnal észreveszi, hogy a zseniális költő szerencsétlen sorsú és beteg ember. „*Cet être souffre, donc je l'aime*” – idézi Jean Marie Guyau francia filozófus-költő szavait. Idézhetette volna Dosztojevskij valamelyik hősének, akár Miskin hercegnek alakját is. József Attila korántsem elégedett meg azzal, hogy szájalomból szeressék. Teljességre vágyott, gyorsan és azonnal célba akart érni, mint általában a türelmetlen szeretők. Gyönyörű verseket írt Flórához, amelyekkel valóban új korszakot nyitott költészetében. Tudatosan választotta el a Flóra inspirálta verseit az addig írottaktól:

„Úgy kellesz nekem, Flóra, mint falun
villanyfény, kőház, iskolák, kutak:
mint gyermekeknek játék, oltalom,
munkásoknak emberi öntudat.”

Ezekben a versekben oly természetes egyszerűséggel egyesítette a szerelem igazságát a szociális törekvések fontosságával, és tisztánlátással, mint előtte semmilyen nép semmilyen irodalmi korszakában senki.

Elég ránéznünk Flóra korabeli fényképére, hogy megértsük, miért ragadta meg mind a két költőt. Illyés írja, hogy már a hangjába is beleszeretett. Flóra átlagosnál magasabb műveltsége, sokirányú fogékonysága, s nem utolsósorban választott mestersége fokozták iránta az érdeklődést. Gyermekkoráról, ifjúságáról elmondott nekem néhány fontos részletet, melyeket feljegyeztem ugyan, de – kérésére – akkor kihagytam a könyvből.

Flóra apjáról Illyés bőven ír a későbbi naplójegyzetekben, de anyjáról alig. Flóra édesanyja korán árvaságra jutott. Dolgoznia kellett. Eközben nagy szorgalommal tanult és képezte magát. Iskolái végeztével állást vállalt a fővárosban. Ott ismerkedett meg nála jóval idősebb férjével. Állását a férjhezmenetel után is megtartotta. Akkor is dolgozott, amikor gyermekei – két fia és két lánya – megszülettek. A harmadik gyermek után a család Pest belvárosából egy nagyobb kertes házba költözött, Kispestre. A szülők vállalták, hogy onnan járjanak be dolgozni, mert szerettek kertészkedni. A gyermekeiket is erre nevelték. Hasznos növényeket ültettek és szemet gyönyörködtető bokrokat, virágokat. Flóra apja kertészeti szakkönyveket vásárolt, és folyóiratokat járatott. Flóra ekkor szerette meg a természetet, s a benne való munkálkodás örömét. Gyakran láttam őt, ahogy kezére kesztyűt húzva gyomlálgat, kapálgat, öntözget Tihanyban.

Korán megszerette a könyveket is. Amikor még nem tudott olvasni, anyja meséit és éneklését hallgatta. Dunántúli népdalokat, ritkábban műdalokat. Petőfi Sándor költeményeiből olvasott fel gyermekeinek, késő délután, vagy este, lefekvés

előtt. S ha anyja nem ért rá, apai nagyanyjuk, vagy a Tini néni nevezett nagynéni volt a felolvasó, vagy mesélő.

Nagy családi könyvtáruk volt, amelyből Flóra szabadon válogatott. Első komolyabb olvasmánya – emlékezete szerint – De Amicistól *A szív* című romantikus regény volt, majd Mark Twain *Koldus és királyfija*. Került kevésbé kvalitásos könyv is a kezébe, ezek közül a *Flóri könyvére* emlékszik. A fiúkkal együtt olvasta Verne Gyula és May Károly kalandregényeit, csaknem valamennyit. A klasszikusok közül Goethe, Schiller és Heine munkáit, költeményeit eredeti nyelven ismerte meg. Apjuk másik nagy szenvedélye ugyanis a nyelvtanulás volt, azt akarta, hogy gyermekei is tudjanak idegen nyelven olvasni és beszélni. Ha németül vagy franciául szólt hozzájuk, elvárta, hogy azon a nyelven feleljenek, és német kisasszony is lakott a házban.

Apja irodalmi műveltsége meghaladta kora átlagos színvonalát. A polcokon ott volt a teljes Molière és Shakespeare. A nagy orosz regényírók művei: Tolsztoj, Dosztojevszkij, Turgenyev, Csehov, és mások munkái. Jókai és Mikszáth regényei díszkiadásban. És lexikonok, történelmi munkák tucatja. Olyan könyvek is voltak persze, amelyeket Flóra nem vett a kezébe: a családfő hivatásához – kúriai bíró volt – nélkülözhetetlen jogi szakkönyvek.

A kiscesti családi házban töltötte Flóra ifjúkorának nagyobb felét, s csak a '40-es évek legelején költöztek át a Rózsadomb akkor még eléggé elhagyatott részén épült házukba. Flóra Kiscestről járt be naponta villamoson egy állami középiskolába, majd később a Bölcsészkarra. Orvos szeretett volna lennie, mert már akkor élt benne a vágy, hogy a bajba jutottakon segítsen. Apjának sikerült lebeszélnie őt erről a tervről. Magyar-német-francia szakos tanári pályát választott, egyszerre három szakot, ami nem kis erőfeszítést kívánt akkor egy diáklánytól. Úgy szerzett oklevelet, hogy néhány szemesztert a párizsi Sorbonne-on hallgatott. De elhatározta, hogy a nyelvtanári pálya helyett a gyógypedagógiai hivatást választja. További szemeszterek után, egyetemi tanulmányai végén – ez akkor ritkaság volt – ledoktorált.

Ezt követően a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán díjazás nélküli gyakornok lett. Abban az időben – a két világháború között – a diplomások nehezen kaptak fizetett állást. Flóra pedig adott arra, hogy miként egykor az édesanyja, maga tartsa el magát. Tanítványokat szerzett, magánórákat adott. Munkaideje felét Szondi Lipót laboratóriumában tölthette, aki kiemelkedő egyénisége volt az Intézetnek. Sorsanalízisről szóló legjelentősebb munkája csak évekkel később jelent meg Svájcban, a második világháború után, de már akkor annak anyagán dolgozott. Munkatársainak, így Flórának is az volt a feladata, hogy a genoteszthez nélkülözhetetlen személyiségvizsgálatokat végezzék. A Rorschach-féle tesztet a korszak kiemelkedően érdekes egyéniségeinél, jelentős íróknál és művészeknél is megcsinálták.

Flóra szívesen vállalta a munkát, de sportolni, kirándulni, szórakozni is szeretett. Nem volt sem magányos, sem társaságkerülő. Nyaralásuk idején, Tihanyban testvéreivel rögtönzött táncmulatságokat szerveztek a parton, amire még a zenét is a család His Masters Voice-típusú gramofonja szolgáltatta. – Jó dolgunk volt – emlékezett vissza Flóra, egy-egy lányra két-három táncos is jutott.

Udvarlók, kérők forgolódtak körülötte. De ő olyan férfihoz akarta kötni az életét, akinek oldalán valami fontosat tehet majd. Nem tudta, hogy orvos, tudós, mérnök, művész vagy társadalmi változásokat sürgető filozófus lesz-e ez a férfi, de

ilyen emberre várt. Túl a harmincadik évén aztán, szinte egyidőben, két nagyszerű ember került a közelébe. Először Illyés. Tőle távol tartotta, hogy nős volt. Később József Attila kezdett udvarolni neki. Tőle a szárszói tragédia, a költő önkéntes halála választotta el, végleg. Mélyen megrendült és el akarta hagyni az országot, Brazíliába készült, hogy egy ismeretlen világban folytassa hivatását. Illyés feléje nyújtott kezét elfogadta. Szükségük volt egymásra, mindketten válságos helyzetben voltak.

Illyés későbbi köteteiben közreadott szerelmes verseiben nyomon követhető, hogy miként válik a kezdetben forró és nyugtalan lángolás, a szenvedély fokról fokra lobogássá, majd két, egymást kiegészítő, megértő ember szoros kapcsolatává. Ezt a változást már 1943-ban, a *Szembenézve* kötet *Kapcsok* című versében kifejezi:

„a szenvedély majd elmúlik. A boldog
percek, az éj, a kék már senkié (...)
De jönnek majd új közös kapcsok, láncok,
megtartóbbak mint minden karolás:
futnak arcomon, arcodon a ráncok
s majd fonalai őszülő hajaknak
tanítják, mi az összetartozás,
amelyet ketté Isten sem szakaszthat.”

1961-ben veti papírra, mint valami készülő regény vagy novella vázlatát, az alábbi szavakat:

„Kétszer támadtam szerelemre iránta,
Testi szépség. Okosság.
Aztán 15 év múlva a jelleme.”

Ez a tizenöt év múlva nem 1961, hanem 1951! Illyés ekkor költözik le hosszabb időre, egyedül, Tihanyba. Menekül a fővárosban tomboló terror, a deportálások, meghurcolások, bebörtönzések elől. Legtöbb barátja üldözötté válik, alig számíthat másra, csak feleségére, aki ezeket a súlyos időket segít átvészelni, túlélni.

Illyés szerelmi költészete terjedelmében óriási. Köteteinek sorozatából kigyűjtve vaskos kötetet tenne ki. Flóra iránt érzett szerelmének második fellobbanása olyan verseket inspirál, amelyekben nem az érzékiség, hanem a lelki összetartozás, az eggyé válás a fontos. Ekkortájt írja egyik versében: „tisztítom magamban az emberiséget”. Szerelmi költészetére is ez a megtisztulás a jellemző. Flórát, s rajta keresztül majd az egész női nemet oly tisztelettel fonja körül, ahogyan régi korok emberei, még ősidők parasztjai tették, a *Magna Mater* kultusza idején.

Nem csak Flóra lényéből sugárzott ez az asszonyiség, bár fontos szerep jutott a feleségnek abban, hogy fellobbanjanak még gyermekkorra érzései. Egyik prózaversében, a *Gyermekkorom lángjaiban* írta:

„Mária egyszercsak, tízéves korom körül forrón rám küldte varázsát, abban a rideg kálvinista világban is, forrón épp attól, hogy az oly hideg volt. Hogy istennek voltaképp nőneműnek kellene lennie, az a szív vágya. Ha istent nem asszonyi hasonmásra teremtette meg az ember, kultúránk buktatója. Asszonyként, illetve leányként, aki mégis szül neked, anélkül, hogy kevesebbedne, édes tiszta nőként ismeri meg istent: ez kísértett meg.”

Akkor írja le Illyés ezeket a mondatokat, amikor a társadalomban egészen másfajta nőideál születik: a fölszabadult „dolgozó nő”-é, aki szabadosan viselkedik.

Illyés a *Dólt vitorla*-ciklusban megjelent *Az orsók ürügyén* című versében más ideállt állít példaként:

„Oh fölszabaduló női kezek
kibúvók végre a nyállal sodort
fonál rabszíjaiból, a kötötük
villámló csuklóbilincseiből,
az írógépek vitustánc-dühéből
simogatásra homoruló tenyerek,
rángó szájsarkat, szemhéj-ideget,
csecsemő ajkat
csitító ujjbögyek,
kezek, szemnyitók, szem-lezárók,
mennyi vár tennivaló még reátok.”

Illyésnek – szerencséjére és irodalmunk szerencséjére – volt olyan asszonya, aki ezeket a tennivalókat elvégezte. Az 1968-ban megjelent kötetben, a *Ditirambus a nőkhöz* című poémában még részletesebben és még hangsúlyosabban hirdeti, szinte már prófétálja, hogy a világot az emberiség nem a férfi-elvek, hanem a látszólag jelentéktelen, de fontosabb női-tevékenységek sokaságával tartja fenn. A nő-princípium az igazabb. Illyés gyermekkorában, a pusztai cselédség között átélt évek óta az anyák, mamák, nénék világában tapasztalta nőiséghez vonzódott, melyet a Flórához kötődő szerelem új hullámai dobnak felszínre, erősítenek meg. Minden következő kötetében, hátrahagyott versei között is megtaláljuk ezeket a verseket az eszményített nőalakról. Arról a nőről, aki teljes lélekkel állt férje mellett minden viszontagságban. Nemcsak nagy ügyekben, az élet apróbb dolgaiban is. Mindenben. Nézeteik szinte minden lényeges dologban azonosak. Legkivált abban, hogy bajbajutottnak, barátnak, vagy ismerősnek segítsenek, ha tudnak.

Illyést sohasem láttam írógép mellett ülni. Legtöbbször alacsony széken, vagy tuskón ült, összegörnyedve, térdére fektetett papírlapra rótt a betűket. Írása nehezen kibetűzhető. Flóra feladata volt, hogy kéziratát legépelje; és véleményt cseréltek, hogy az írást hová, melyik folyóirathoz vagy laphoz küldjék. Hogy elküldjék-e egyáltalán. Flóra okossága, emberismerete révén sokszor adott jó tanácsot. Illyés heves természetű volt. Gyakran borult indulatba, ha akár őt, akár valamelyik barátját támadás érte. A kényes újságcikkeket Flóra olvasta el előbb, és vigyázott, hogy előkészítse Gyulát, nehogy rossz idegállapotba kerüljön. Óvta a költő alkotáshoz szükséges magányát; idegen látogatókkal először ő találkozott.

A társaságban a viselkedésük erősen különbözött. Illyés szerette vinni a szót; szellemesen társalgott, anekdotázott. Szerette, és el is várta, hogy figyeljenek szavaira. Flóra pedig – olykor szemét is lehunyva – hallgatagon ült a helyén. Közbe csak akkor szólt – szelíden –, ha úgy vélte, tompítania kell Gyula megjegyzéseit. Mert – néhány más életíró vélekedésével ellentétben – Illyés mindig bátran, sőt vakmerőn kiállt barátai és az igazság mellett.

A bizalom közöttük akkora volt – amint azt nekem Illyés néhányszor elmondta – Flórával íratta alá a nevét, s nemcsak a külföldi barátokhoz küldött levelek alá. Senki nem vette észre ezt, kettejük írásjelei megkülönböztethetetlenül hasonlóak voltak. Járatlan vagyok a grafológiában, de tudom: van jelentősége az ilyesminek. Annak is, ha kiderülne: melyikük betűjelei változtak meg, s kezdtek

hasonlíttani amazéhoz, akivel úgy döntöttek, hogy egész életüket fogják vállalni felesbe.

Utazni kezdetben mindketten egyformán szerettek. A '70-es évektől fogva azonban Illyést fárasztották már a hosszabb utak. Ritkábban fogadott el meghívásokat külföldre. Aztán – mivel gáláns férfi volt – ha Flóra akarta, engedett óhajának.

Hogyan állhatott volna ellent az olyan asszony kérésének, akit mindenkinél jobban tisztelt és szeretett.

„Nem az álom s a feledés
te mentettél meg estelente”

- írta halálos ágyán még, az utolsó előtti versben. És az utolsóban:

„Azt rendelem: túlélj
és minden lépésed legyen áldott
s bűnt is büntudatlan ítélj.”

Flóra tizenkét esztendőn át gondozta a költő hagyatékát. Rendezte hátrahagyott írásait, naplójegyzeteit, levelezéseit, s más írásait. Engem egyszer – gondolom másokat is – arra kért, hogy írjam meg Illyésről szóló emlékeimet.

Erejét vesztett, erkölcsében süllyedő, pusztuló társadalomban élünk. Szükségünk van eseményeket hordozó példaképekre.

Temetésén a gyászbeszédekben kétszer is elhangzott: boldog volt-e valójában Flóra. Erkölcsi lény volt, nem akart, és nem is tudott a saját boldogságával törődni. Aki olyan, mint az, akinek két költő is leírta, amilyennek kortársai is láthatták, nem az „önmegvalósítást” kereste, hanem más célokat, feladatokat vállalt a világban és a társadalomban. Úgy élt, ahogyan a század legnemesebben gondolkozó emberei: amíg a világban mások szükségét szenvednek helyzetük miatt (szegénység), állapotuk végett (betegségek és más gyógyítani való szerencsétlenségek), valamint azért, mert vélekedésükben, cselekvésükben korlátozzák őket (szolgaság, szabadsághiány), nem lehetünk elégedettek.

Ez volt a hite. Ezért példakép lányaink, fiaink s a felnőttek számára is. Az ideálok nélkülözhetetlenek a felemelkedést, a megtisztulást kívánó nép és nemzet számára. Bűn lenne titkolni, s nem emlékezni, hogy éltek közöttünk ilyenek!

(Magyar Szemle, 1996/1. szám)